

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Νίκος Οικονομίδης

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.401](https://doi.org/10.12681/dchae.401)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (2011). Νίκος Οικονομίδης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 7-10. <https://doi.org/10.12681/dchae.401>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Νίκος Οικονομίδης

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Τόμος ΚΔ' (2003)

ΑΘΗΝΑ 2003

ΝΙΚΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Κορυφαίος έρευνητής του Βυζαντίου σε όλες του τις εκφάνσεις, ο Νίκος Οικονομίδης άφησε την τελευταία του πνοή σε άθηναϊκό νοσοκομείο στις 31 Μαΐου 2000, μετά από είκοσαήμερη πάλη με τον θάνατο. Γεννημένος στην Άθήνα στις 14 Φεβρουαρίου 1934 από πατέρα κωνσταντινουπολίτη και μητέρα από τον Ώρωπό, είχε την τύχη να έχει δασκάλους στο Πρότυπο Λύκειο Άθηνων τον Ώδυσσέα Λαμψίδη και στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνων τον Διονύσιο Ζακυθινό, και έδωσε πρόωρα δείγματα της έπιστημοσύνης του ήδη από τα πρώτα φοιτητικά του χρόνια. Μετά την έκπληρωση των στρατιωτικών του υποχρεώσεων στο Βασιλικό Ναυτικό, έμεινε τρία χρόνια στο Παρίσι, όπου παρηκολούθησε τα σεμινάρια βυζαντινής ιστορίας και διπλωματικής του Paul Lemerle, παλαιογραφίας του Alphonse Dain και παπυρολογίας του Roger Rémondon, και ειδικεύθηκε στην σφραγιδογραφία κοντά στον π. Vitalien Laurent. Θέμα της διδακτορικής διατριβής που ύπεστήριξε στο Παρίσι ήταν τo τακτικό του Escorial, που αυτός ανέκάλυψε και που τον έκανε διεθνώς γνωστό.

Έπιστρέφοντας στην Άθήνα τo 1961, προσελήφθη από τον Διονύσιο Ζακυθινό στο νεοσύστατο Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών του Βασιλικού Ίδρύματος Έρευνών, όπου άσχολήθηκε κυρίως με τα άρχαία των μονών του Άγίου Ώρους. Κατά την άπριλιανή δικτατορία έντάχθηκε στην όργάνωση Δημοκρατική Άμυνα. Όταν τo δίκτυό της έξαρθρώθηκε τo 1969, πρόλαβε να διαφύγει στο Παρίσι και από κει στον Καναδά, όπου διορίστηκε άναπληρωτής καθηγητής και από τo 1973 καθηγητής της Βυζαντινής Ίστορίας στο γαλλόφωνο Πανεπιστήμιο του Μοντρεάλ. Κατά τα χρόνια της εκεί διαμονής του έκλήθη να διδάξει και να δώσει διαλέξεις σε πολλά ίδρύματα της Εύρώπης και της Άμερικής. Τo 1987 μετεκλήθη στο Τμήμα Ίστορίας και Άρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Άθηνων.

Πρακτικό και όργανωτικό πνεύμα, ανέλαβε πολλές διοικητικές θέσεις, όπως Διευθυντής του Τμήματος Ίστορίας της Université de Montréal (1976-1984), διευθυντής του Ίνστιτούτου Βυζαντινών Έρευνών του Ίθνικού Ίδρύματος Έρευνών (1995-2000) και πρόεδρος του Ίδρύματος Έλληνικού Πολιτισμού (άπό τo 1998), και έξελέγη μέλος του διοικητικού συμβουλίου πολλών ιδρυμάτων, όπως της Χριστιανικής Άρχαιολογικής Έταιρείας (άπό τo 1988 μέχρι τον θάνατό του, με μικρή διακοπή τo 1997-1998) και του Μορφωτικού Ίδρύματος Έθνικής Τραπεζής (άπό τo 1993). Στο Ίνστιτούτο Βυζαντινών Έρευνών διοργάνωσε πολλά συνέδρια και έδωσε νέα ώθηση στην έκδοτική του δραστηριότητα. Άπό τo 1963 μέχρι τo 1976 ήταν ταμίας και από τo 1996 μέχρι τον θάνατό του γενικός γραμματέας της Διεθνούς Ένώσεως Βυζαντινών Σπουδών. Έντονη ήταν η παρουσία του σε διεθνή και τοπικά συνέδρια.

Πραγματικά χαλκέντερος, ο Νίκος Οικονομίδης αφήνει όκτώ βιβλία που συνέγραψε μόνος, άλλα έπτά όπου συνεργάστηκε με άλλους συγγραφείς, πάνω από 180 μελέτες σε έπιστημο-

νικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους, έπτά κεφάλαια στην *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους* τής Έκδοτικής Άθηνών, την *Historia Universal* τής Βαρκελώνης και την *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου* του Dumbarton Oaks, καθώς και 35 βιβλιοκρισίες, από τις οποίες οί δύο είναι έκτενέστατες¹. Άνέλαβε επί πλέον την επιμέλεια τής έκδόσεως όκτώ πρακτικών συνεδρίων και συνέγραψε πολλά λήμματα στο *Dictionary of the Middle Ages* και το *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ευρύτατο ήταν το φάσμα τών ενδιαφερόντων του. Δημοσίευσε και σχολίασε πλήθος άνεκδότων ή άτελώς δημοσιευμένων πηγών, όπως τά αρχεία τών Μονών Διονυσίου, Κωνσταμονίου και Δοχειαρίου, μέρος του αρχείου τής Μονής Ίβήρων και το τακτικό του Escorial. Άσχολήθηκε με την πολιτική, την διοικητική, την κοινωνική και την οικονομική ιστορία του Βυζαντίου, την εκκλησία και την παιδεία, την καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, τις σχέσεις μεταξύ τής αυτοκρατορίας και ξένων λαών, και ζητήματα χρονολογίας. Οί μελέτες του έχουν συχνά ως άφετηρία την δημοσίευση άγνώστων πηγών. Ο Οικονομίδης θεωρούσε ότι το βυζαντινό κράτος ήταν για την εποχή του ένας πρωτοποριακός όργανισμός, πού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον σημερινό άνθρωπο.

Κεφαλαιώδης είναι ή συμβολή του στην μελέτη τών μολυβδοβούλλων. Το 1972 ανέλαβε την καταλογογράφηση τής μεγαλύτερης στον κόσμο συλλογής βυζαντινών σφραγίδων, πού άνήκει στο Πανεπιστήμιο του Harvard και άπόκειται στο Dumbarton Oaks και το Fogg Museum of Art. Έδημοσίευσε μελέτες σχετικές με τά μεθοδολογικά προβλήματα τών σφραγίδων και με μεμονωμένα μολυβδόβουλλα πού παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όργάνωσε σειρά συμποσίων βυζαντινής σφραγιδογραφίας και επιμελήθηκε την έκδοση τών πρακτικών τους με τον τίτλο *Studies in Byzantine Sigillography* και τέλος συνέγραψε, σε συνεργασία με τον John Nesbitt, τρεις καταλόγους τών σφραγίδων τής συλλογής του Harvard.

Ο Νίκος Οικονομίδης ξεχώριζε από πολλούς συναδέλφους του ιστορικούς του Βυζαντίου με το ενδιαφέρον του για την τέχνη του μεσαιωνικού Έλληνισμού. Θεωρώντας ότι τά μνημειακά κτήρια και τά έργα τέχνης άποτελούν μαρτυρίες τής νοοτροπίας πού επικρατούσε την εποχή τής κατασκευής τους και ότι ή ιστορική τους προσέγγιση καθιστά δυνατή την επανεξέταση χρονολογήσεων και έρμηνειών, ο Νίκος Οικονομίδης μελέτησε μερικά σημαντικά δημιουργήματα τής βυζαντινής τέχνης από την σκοπιά του ιστορικού, του επιγραφικού και του σιγιλλογράφου, και πρότεινε νέες έρμηνείες και χρονολογήσεις. Έπανεξήτασε λ.χ. τά σημαντικώτερα ψηφιδωτά του κορυφαίου μνημείου τής βυζαντινής αυτοκρατορίας, τής Άγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Πρότεινε ύψηλότερη χρονολόγηση από την γενικώς παραδεγμένη για την περίφημη ένθρονη Παναγία του τεταρτοσφαιρίου τής άψίδας, ύπεστήριξε ότι το ψηφιδωτό τής βασιλείου πύλης εικονίζει τον Λέοντα τον Σοφό και χρονολογείται μετά την έκδοση του τόμου ένώσεως το 920, και διετύπωσε νέα άποψη για την συμπλήρωση με καινούργια κεφάλαια του ψηφιδωτού του ύπερώου, όπου ο Κωνσταντίνος Μονομάχος και ή

1. Κ. Μαμώνη, *Μάρκος ο Ευγενικός*, Άθήνα 1954· βιβλιοκρισία στο *Άρχαιον Πόντον* 19 (1954), σ. 356-381. Θ. Τζαννετάτου, *Τό πρακτικόν τής Λατινικής επισκοπής Κεφαλληνίας*, Άθήνα 1965· βιβλιοκρισία στα *Έλληνικά* 20 (1967), σ. 199-207. Οί βιβλιοκρισίες αυτές λείπουν από την κατά τά άλλα έξαντλητική βιβλιογραφία πού δημοσιεύθηκε στα *Σύμμεικτα* 15 (2002), σ. 11-32.

Ζωή πλαισιώνουν τὸν Χριστό². Σχετικὰ μὲ τὶς προσωπογραφίες αὐτοκρατόρων σὲ ἐκκλησίες τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰ. γενικώτερα, ὑπεστήριξε ὅτι τὶς περισσότερες ἀνέθεσαν οἱ κτίτορες σὲ ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης καὶ ὄχι οἱ εἰκονιζόμενοι ἡγεμόνες³. Ὁ Οἰκονομίδης σχολίασε τὶς τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἴδρυσε ἔξω ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσα ὁ Μέγας Ἐταιριάρχης Γεώργιος Παλαιολόγος (περ. 1125-1168). Οἱ τοιχογραφίες αὐτές, ποὺ εἰκόνιζαν αὐτοκράτορες τοῦ 11ου αἰ. καὶ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν βασιλεία τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, εἶναι γνωστὲς μόνο ἀπὸ ἔμμετρη περιγραφή τους⁴.

Οἱ ἐπιγραφὲς τοῦ σεβάσμιου ναοῦ τῆς Παναγίας στὴν Σκριποῦ ἦταν γνωστὲς ἀπὸ παλιά. Βάσει αὐτῶν, ὁ Οἰκονομίδης διετύπωσε νέες ἀπόψεις γιὰ τὸν κτίτορα πρωτοσπαθάριο Λέοντα καὶ τὴν ἐπιγραφή τῆς προσόψεως⁵. Ἡ μελέτη μᾶς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ Βίου τοῦ ἴδρου τοῦ ὁδήγησαν σὲ συνθετικὴ θεώρηση τῆς πρώιμης ἱστορίας τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐνῶ ἀπὸ τὴν συσχέτιση γραπτῶν πηγῶν ὁ τότε μόλις εἰκοσαετῆς Νίκος Οἰκονομίδης καθώρισε ἀκριβῶς τὴν ἡμερομηνία τῶν ἐγκαινίων τῆς ἀνακαινισμένης Χρυσοκεφάλου στὴν Τραπεζοῦντα⁶.

Ἡ συμπλήρωση δυσξυμβλήτων ἐπιγραφῶν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διατυπώσει νέες ἀπόψεις. Ἔτσι ὑπεστήριξε ὅτι τὸ ἀνώτερο τμήμα μεταλλικοῦ ὁμοιώματος ναοῦ στὸ Μουσεῖο τοῦ Νόβγκοροντ κατασκευάσθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. καὶ ὅτι συνδέεται μὲ τὸν κατοπινὸ πατριάρχη Κωνσταντῖνο Λειχούδη⁷. Νέες ἀναγνώσεις πρότεινε καὶ γιὰ τὶς κτιτορικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ Eğri Taş Kilisesi στὴν Καππαδοκία καὶ τοῦ πύργου τοῦ Ἀνδρονίκου Λαπαρδᾶ στὴν ἀκρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης⁸. Σημείωμα τοῦ τετραευαγγέλου 531 τῆς Βαλτιμόρης φανερῶνει, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Οἰκονομίδη, ὅτι ἀνῆκε στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης στὴν Τραπεζοῦντα⁹. Παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὸν εἰκονογραφημένο κώδικα τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη στὴν Μαδρίτη τὸν ὥθησαν νὰ τὸν ἀποδώσει στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ἡ μελέτη τοῦ λεγομένου στέμματος τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου στὴν Βουδαπέστη τὸν ὁδήγησε σὲ ριζοσπαστικὲς ὑποθέσεις γύρω ἀπὸ τὴν γνησιό-

2. Some Remarks on the Apse Mosaic of Saint Sophia, *DOP* 39 (1985), σ. 111-115. Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia, *DOP* 30 (1976), σ. 153-172 = *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Variorum, 1992, ἀριθ. III, μὲ συμπλήρωμα ὅπου συζητοῦνται οἱ ἀντίθετες ἀπόψεις. The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia, *REB* 36 (1978), σ. 219-232 = *Byzantium from the Ninth Century*, ἔ.ἀ., ἀριθ. XV, μὲ σχολιασμὸ τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων.

3. The Significance of Some Imperial Monumental Portraits of the X and XI Centuries, *Zograf* 25 (1996), σ. 23-26.

4. Pictorial Propaganda in XIIth c. Constantinople, *Glas CCCXC de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, Classe des Sciences Historiques*, Βελιγράδι 2001, σ. 93-102.

5. Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie, *TM* 12 (1994), σ. 479-493.

6. The First Century of the Monastery of Hosios Loukas, *DOP* 46 (1992), σ. 245-255. Ἡ χρονολογία τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσοκεφάλου, *Ἀρχεῖον Πόντου* 18 (1953), σ. 214-217.

7. St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the "Malyj Sion" of Novgorod, *DOP* 34/35 (1980/81), σ. 239-246 = *Byzantium from the Ninth Century*, ἔ.ἀ., ἀριθ. XVI.

8. The Dedicatory Inscription of Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia), *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday, Harvard Ukrainian Studies* 7, 1983, σ. 501-506 = *Byzantium from the Ninth Century*, ἔ.ἀ., ἀριθ. VI, μὲ προσθήκη. La tour du grand chartulaire Lapardas à Thessalonique, *Zograf* 27 (1998-1999), σ. 33-35.

9. Σημείωμα γιὰ τὸ τραπεζουντιακὸ εὐαγγέλιο 531 τῆς Walters Art Gallery (Βαλτιμόρη), *Ἀρχεῖον Πόντου* 39 (1984), σ. 145-148.

τητά του¹⁰. Σε μία σειρά άρθρων εξετάζονται, με βάση τα κείμενα, διάφορα θέματα σχετικά με τους ζωγράφους, την τιμή και την χρήση των φορητών εικόνων¹¹.

Μερικές μελέτες του Οικονομίδη είναι αφιερωμένες σε έλεφαντοστά. Συσχέτισε το κιβωτίδιο του Palazzo Venezia με τον τρίτο γάμο του Λέοντος του Σοφοῦ, πρότεινε νέα ταύτιση των εικονιζομένων αυτοκρατόρων και συνακόλουθα ὀψιμώτερη κατά μισόν αἰώνα χρονολόγηση μᾶς πυξίδας του Dumbarton Oaks, και σχολίασε τις ἐπιγραφές του τριπτύχου του Palazzo Venezia και τῆς σταυροθήκης τῆς Cortona¹².

Οἱ ἀπόψεις πού διετύπωσε ὁ Νίκος Οἰκονομίδης σχετικά με ἔργα τέχνης εἶναι ἐνδεικτικῆς τοῦ μεγάλου εὗρους τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τῶν γνώσεών του.

Ὡς ἄνθρωπος ὁ Νίκος ἦταν ἀπλὸς καὶ ἀνεπιτήδευτος, με πηγαῖο χιοῦμορ. Ἀπὸ τὸν γάμο του με τὴν βυζαντινολόγο καὶ τουρκολόγο Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου ἀπέκτησε δύο κόρες, στὰ ἐπιτεύγματα τῶν ὁποίων ἀναφερόταν με δικαιολογημένη ὑπερηφάνεια. Ἀπὸ τὶς διακρίσεις πού ἔλαβε περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω ὅτι εἶχε ἐκλεγεί ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν.

Ὁ θάνατος τοῦ Νίκου Οἰκονομίδη στὴν ἀκμὴ τῆς δράσεώς του ἀφήνει στὶς βυζαντινὲς σπουδές, τὶς ὁποῖες ὑπηρετήσε με συνέπεια καὶ αὐταπάρνηση ἐπὶ μισὸ σχεδὸν αἰῶνα, ἓνα κενὸ πού δὲν πρόκειται νὰ πληρωθεῖ γιὰ πολλὰ χρόνια.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

10. Ἡ στολή τοῦ ἐπάρχου καὶ ὁ Σκυλίτζης τῆς Μαδρίτης, *Εὐφρόσυνον*. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη, Ἀθήνα 1992, 2, σ. 422-432. La couronne dite de Constantin Monomaque, *TM* 12 (1994), σ. 241-262.

11. L'artiste-amateur à Byzance, X. Barral i Altet (ἐπιμ.), *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age*, Παρίσι 1986, σ. 45-50. The Holy Icon as an Asset, *DOP* 45 (1991), σ. 35-44. Καλλιτέχνης καὶ ἐρασιτέχνης καλλιτέχνης στὸ Βυζάντιο, Μ. Βασιλάκη (ἐπιμ.), *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη στὸ Βυζάντιο*, Ἡράκλειο 1997, σ. 107-120.

12. An Imperial Byzantine Casket and its Fate at a Humanist's Hands (με τὸν A. Cutler), *ArtB* LXX (1988), σ. 77-87. John VII Palaeologus and the Ivory Pyxis at Dumbarton Oaks, *DOP* 31 (1977), σ. 329-339. The Concept of "Holy War" and Two Tenth-Century Byzantine Ivories, T.S. Miller - J. Nesbitt (ἐπιμ.), *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis*, S.J., Washington 1995, σ. 62-86.